

ERZURUM, VAN, BİTLİS VİLAYETLERİNDE ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ (1908-1920)

DR. GÜZİN ÇAYKIRAN

HECE
inceleme

(BOA, HRT_h_00371_00001)

Dr. Güzin Çaykırın: 1981 yılında Ordu/Ulubey’de dünyaya geldi. İlkokul, ortaokul ve lise tahsilini Ordu’da tamamladı. 2000 yılında Erciyes Üniversitesi Tarihi Bölümüne girdi. 2004 yılında mezun olduktan sonra Ankara’da Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi(ASAM)’nde staj yaptı ve Ankara Üniversitesi Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı’nda Ermenice eğitimi aldı. Bu süreçte de Ankara’da Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Tarihi Öğretmenliğine devam etti. 2007 yılında mütercim olarak Kars’a atandı. Burada Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan arasında yürütülen sınır protokollerine katıldı. 2008 yılında Kars Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı’nda yüksek lisansına başladı ve 2011 yılında mezun oldu. Daha sonra ise Ankara’da MSB ATASE Arşivi’ne Osmanlıca uzmanı olarak tayin oldu. 2016 yılında da Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı’nda doktora programına başladı ve 2020 yılında programı tamamlayarak doktor unvanını aldı. Ermeni meselesi üzerine çalışmalarına devam etmektedir.

ERZURUM, VAN, BİTLİS VİLAYETLERİNDE
ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ

(1908-1920)

Dr. Güzin Çaykırın

Hece Yayınları: 607

İnceleme

©Hece Yayınları

Birinci Basım

Şubat 2021

Kapak Tasarımı

www.sarakusta.com.tr

Kapaktaki harita: BOA, HRT_h_00371_00001

Teknik Hazırlık

www.hece.com.tr

ISBN: 978-605-7547-96-5

Baskı

Emsal Matbaa Tanıtım Hizmetleri San. ve Ltd. Şti.

Sertifika No: 46753

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara

T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14

e-posta: hece@hece.com.tr

Sertifika No: 17672

Annem ve Babam'a

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR / x

TABLolar DİZİNİ / xii

HARİTALAR DİZİNİ / xiii

GRAFİKLER DİZİNİ / xiv

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ / xiv

ÖN SÖZ / xv

GİRİŞ / 3

Ermeni-Kürt İlişkilerine Dair Mevcut Literatürün Değerlendirilmesiyle
Ortaya Çıkan Araştırma Problemi / 7
Araştırmanın Kapsamı / 12

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM, VAN VE BİTLİS BÖLGESİNİN GENEL DURUMU

- 1.1. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinin Coğrafi Konumu / 15
- 1.2. Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinin İdari Yapısı / 17
- 1.3. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinin Demografik Yapısı / 21
  - 1.3.1. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Nüfusu / 22
  - 1.3.2. Bölgede Kürt ve Ermenilerin Yaşam Tarzları / 28
- 1.4. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinde Askerî Durum / 33
- 1.5. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı / 40

İKİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'İN İLANININ BÖLGEYE YANSIMASI VE BÖLGEDE ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN OLAYLAR

- 2.1. Ermenilerin ve Kürtlerin Meşrutiyet İdaresine Karşı Genel Tutumları / 47
- 2.2. II. Meşrutiyet Dönemi Kürt ve Ermeni Örgütlenmesi / 54
  - 2.2.1. Kürtlerin Örgütlenmeleri / 54
  - 2.2.2. Ermenilerin Örgütlenmeleri / 57
- 2.3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bölgede Ermeni-Kürt İlişkileri / 61
  - 2.3.1. Bölgede Ermeni-Kürt İlişkilerine Etki Eden Olaylar / 64
    - 2.3.1.1. Bölgede Asayiş Olaylarının Kapsamı / 64
    - 2.3.1.2. Bölgede Göçebe Kürt Aşiretlerinin Yaylak-Kışlak Hareketlerine Bağlı Yaşanan Asayiş Olayları / 66
    - 2.3.1.3. Bölgede Arazi Kavgaları / 69
    - 2.3.1.4. Bölgede Gasp, Yağma ve Cinayet Olayları / 83
  - 2.4. Osmanlı Hükümetinin Bölgede İslahat Çalışmaları / 101
  - 2.5. Kürtlerin Ermeni İslahatına Tepkisi: Bitlis İsyanı / 106
  - 2.6. İngiltere ve Rusya'nın Ermeni-Kürt Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri / 112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ (1914-1918)

- 3.1. Birinci Dünya Savaşı ve Bölgede Osmanlı Ordusunun Durumu / 119
- 3.2. Rus Ordusunun Durumu ve Rusların Osmanlı Ordusunu Yıpratma Faaliyetleri / 121
  - 3.2.1. Rus-Ermeni İş Birliği ve Ermeni Gönüllü Birliklerinin Kurulması [Haykakan Kamavorakan Drujinaneri] / 122
    - 3.2.2. Ermenilerin Çete Faaliyetleri / 130
  - 3.3. Osmanlı-Rus Savaşı'nın Başlaması ve Ermeni İsyanları / 132
    - 3.3.1. Bölgede Ermeni İsyanları / 133
      - 3.3.2. Van Ermeni İsyanı / 138
    - 3.3.3. Van'da Ermeni Geçici Hükümetinin Kurulması / 142
- 3.4. Osmanlı Devleti'nin ve Rusya'nın Ermenileri Göç Ettirmeye Yönelik Uygulamaları / 144
  - 3.4.1. Osmanlı Devleti'nin Ermenileri Zorunlu Göçe Tâbi Tutması / 144
  - 3.4.2. Rusların Ermenileri Zorunlu Göçe Tâbi Tutması / 151
- 3.5. Erzurum ve Bitlis'in İşgal Edilmesi İle Kürtlerin Durumu / 155
  - 3.5.1. Müslümanların Göçü / 159
  - 3.5.2. Bölgede Kalan Müslümanlarla Ermenilerin Durumu / 160
- 3.6. Bolşevik İhtilali; Bölgeden Rus Ordusunun Çekilmesi ve Ermenilerin Müslümanları Katletmesi / 163
  - 3.6.1. III. Osmanlı Ordusunun İleri Harekâtı / 165
  - 3.6.2. Bölgede Ermenilerin Müslüman Halka Yönelik Katliamı / 170

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ

- 4.1. Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kürt ve Ermenilerin Talepleri / 179
- 4.2. Mütareke Döneminde Kürt ve Ermenilerin Teşkilatlanma Faaliyetleri / 184
  - 4.2.1. Kürtlerin Teşkilatlanma Faaliyetleri / 184
  - 4.2.2. Ermenilerin Teşkilatlanma Faaliyetleri / 185
- 4.3. Mütareke Sonrası Diplomatik Süreçlerde Kürtler ve Ermeniler / 186
  - 4.3.1. Paris Barış Konferansı'nda Kürtler ve Ermeniler / 186
  - 4.3.2. Amerikan Heyetlerinin Bölgeyi Ziyareti ve Yaptıkları İncelemeler / 187
  - 4.3.3. Paris Barış Konferansı'nda Ermeni-Kürt İş Birliğinin Sağlanması / 189
- 4.3.4. Paris Barış Konferansı'nda Kürt ve Ermeni Temsilcilerin Faaliyetlerine Karşı Bölgedeki Kürtlerin Tepkisi / 190
- 4.3.5. San-Remo Konferansı ve Sevr Barış Antlaşması'na Göre Kurulması Planlanan Kürt ve Ermeni Devletleri / 195
  - 4.4. Doğu Cephesi Harekâtı ve Doğu Sınırının Belirlenmesi / 199
- 4.5. Mondros Mütarekesi Sonrası Bölgede Nüfus Hareketleri / 203
  - 4.5.1. Müslümanların Bölgeye Dönüşü / 203
  - 4.5.2. Ermenilerin Anadolu'ya Dönüşü / 204
    - 4.5.2.1. Ermenilerin Anadolu'dan Göçü / 208

EKLER

- EK-1. Kaza Taksimatına Göre Van ve Bitlis Bölgesinde Kürt, Ermeni ve Nasturilerin Yüzdelik Oranlarını Gösteren Harita / 238
- EK-2. Aşiret Süvari Fırkaları Kuruluş Şeması / 239
- EK-3. Bedirhan Abdurrahman Bey'in Droşak Gazetesinde Ermeni-Kürt İlişkileri Hakkında Yayınlanan Makalesi / 240
- EK-4. Ermeni Islahatları Kapsamında Meclis-i Vükela'da Alınan Kararlara Dair Meclis Tutanağı (1913) / 241
- EK-5. Bitlis İsyanı Hakkında Alınacak Tedbirlere Dair Enver Paşa'nın Şifresi / 243
- EK-6. Van İsyanı Sırasında Müslümanların Van'dan Kaçışına Dair Belge(9.satırdan itibaren) / 244
- EK-7. Dersim'de Seyyid Ağa'nın Ermeni Çetesine Baskın Yaptığına Dair Belge (29 Haziran 1917) / 245
- EK-8. Enver Paşa'nın General Odişelidze'ye İlave Tebliğinde "Teminatımıza Rağmen Ermenilerin İslamlara Karşı Devam Eden Şenaatlarına Nihayet Vermek Üzere Ordumla İlerliyorum" Notunun Eklenmesini Talep Ettiği Emri (11 Şubat 1918) / 246
- EK-9. Ermenilerin Müslümanlara Yaptığı Katliamlara Dair Vehip Paşa'nın Raporu (15 Mayıs 1918) / 247
- EK-10. Yunan Askerî Elbiseli 150 Kadar Ermeni Efradın Ermeni Ordusuna Gönüllü Olarak Katılmak Üzere İstanbul'dan Yola Çıktıklarına Dair Belge (26 Ekim 1920) / 248
- EK-11. Adana ve Civarına Yerleştirilen Ermeni Muhacirlerin Durumu ile Müslümanlara Karşı Faaliyetleri / 250
- EK-12. 20-40 Yaş Arası Eli Silah Tutan Rum ve Ermenilerin Harp Mıntıklarından Uzaklaştırılmasına Dair Belge (15 Eylül 1920) 251

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.g.t.	Adı geçen tez
A.DVN.MHM	Mühimme Kalemi
A.MD	Âmedî Kalemi
A.MKT.MHM	Babıalı Evrak Odası Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi
ATASE	Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
AÜ	Atatürk Üniversitesi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
BDH	Birinci Dünya Harbi
BEO	Babıalı Evrak Odası
BOA	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi
C.DH	Cevdet-i Dâhiliye
DH.EUM.EMN	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı
DH.EUM.2.Şb	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube
DH.İUM	Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH.İD	Dahiliye Nezareti İdarî Kısım
DH.H	Dahiliye Nezareti Hukuk Kısım
DH.KMS	Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.MKT	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
HD.MB.HPS.M	Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emîriyye Hapishaneler Müdüriyeti
DH.MUİ	Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalemi
DH.SYS	Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
DH.SN.THR	Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi
DH.ŞFR	Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH.UMVM	Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti
Gnkur.	Genel Kurmay Başkanlığı
HR.SYS	Hariciye Nezareti Siyasi
HR.TH	Hariciye Nezareti Tahsilat
İ.DH	İrade-i Dâhiliye
İ.DUİT	Dosya Usulü İradeler
İ.HB	İrade-i Harbiye
İ.MMS	İrade-i Meclis-i Mahsus
İ.PT	İrade-i Telgraf ve Posta
İSH	İstiklal Harbi

İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL	Meclis-i Valâ
ŞD.d.	Şûrâ-yı Devlet Defterleri
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
S.	Sayı
s.	Sayfa
Y.PRK.ASK	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZN	Yıldız Perakende Evrakı-Adliye ve Mezâhib Nezâreti
Y.PRK.HR	Yıldız Perakende Evrakı-Hariciye Nezâreti Maruzâtı
Y.PRK.UM	Umum Vilayetler Tahrirâtı

TABLolar DİZİNİ

- Tablo 1: 1908 Erzurum'a Bağlı Sancak ve Kazalar / 17
- Tablo 2: 1913 Erzurum'a Bağlı Sancak ve Kazalar / 17
- Tablo 3: II. Meşrutiyet Dönemi Erzurum Vilayetinde Görev Yapan Valiler Listesi / 18
- Tablo 4: 1908 Van Vilayetine Bağlı Sancak ve Kazalar / 18
- Tablo 5: 1912 Van Vilayetine Bağlı Sancak ve Kazalar / 19
- Tablo 6: II. Meşrutiyet Dönemi Van Vilayetinde Görev Yapan Valiler Listesi / 19
- Tablo 7: 1908 Bitlis Vilayetine Bağlı Sancak ve Kazalar / 20
- Tablo 8: II. Meşrutiyet Dönemi Bitlis'te Görev Yapan Valiler Listesi / 20
- Tablo 9: 1906/1907 Osmanlı Nüfus Sayımı / 22
- Tablo 10: 1913 Erzurum Vilayeti Nüfusu / 23
- Tablo 11: 1914 Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri Nüfusu / 24
- Tablo 12: Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri Ermeni Patrikhanesinin 1912 Tarihli Nüfus İstatistikini / 25
- Tablo 13: Justin McCarthy'nin 1912 Tarihli Nüfus İstatistikini Gösteren Tablo / 26
- Tablo 14: Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Kürt Aşiretleri / 31
- Tablo 15: II. Meşrutiyet Dönemi III. Osmanlı Ordusu Kumandanları / 39
- Tablo 16: II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Mebusan Meclisinde Osmanlı Unsurları / 51
- Tablo 17: Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinden Üç Dönem Osmanlı Mebusan Meclisine Seçilen Mebuslar Listesi / 52
- Tablo 18: Bitlis Vilayetinde Meydana Gelen Olaylara Dair Ermeni Patrikhanesinin İddiaları ve Osmanlı Hükümetinin Cevabı (1913) / 18
- Tablo 19: Kasım-Aralık 1914'te Erzurum ve Van Bölgesinden Göç Eden Ermenilerin Miktarı / 96
- Tablo 20: Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrası Bölgede Müslümanların Durumu / 177
- Tablo 21: Anadolu Coğrafyasında Yaşayan Ermenilerin Göç Ettiği Ülkeler ve Sayılarını Gösteren Tablo / 209
- Tablo 22: Ermeni Müellif Narine Nuşervanyan'ın Tespitine Göre Anadolu Coğrafyasından Göç Eden Ermenileri Gösteren Tablo (1919-1936) / 211

HARİTALAR DİZİNİ

- Harita 1: II. Meşrutiyet Dönemi Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi,
Vilayet Sınırlarını Gösteren Harita / 15
- Harita 2: 1908 Osmanlı Orduları ve Sorumluluk Sahaları / 33
- Harita 3: 1913 Aşiret Süvari Alayları ve Sorumluluk Sahaları / 37
- Harita 4: Birinci Dünya Savaşı Öncesi I., II., III. ve IV. Orduların Konuş Durum / 38
- Harita 5: 1909'da Erzurum Vilayeti / 75
- Harita 6: XX.Yüzyılın Başında Van Vilayeti / 78
- Harita 7: XX. Yüzyılın Başında Bitlis Vilayeti / 80
- Harita 8: 1 Kasım 1914'te Rus Ordusunun Osmanlı Sınırından Geçtiği Noktalar / 132
- Harita 9: Ermeni İhtilalcilerin Silahlı Faaliyet Gösterdikleri Bölgeler / 134
- Harita 10: Van'da Ermeni İşyanına Bağlı Olarak 8 Mayıs 1915'te Rus Ordusunun
Van/Saray İstikametinde İlerleyişini Gösteren Kroki / 140
- Harita 11: 1915'te Erzurum ve Bitlis'ten Göç Ettirilen Ermenilerin
Göç Güzergâhları / 148
- Harita 12: Ermenilerin Haritasına Göre; 1915 Temmuz-Ağustos Aylarında
Ruslar Tarafından Van'dan Göç Ettirilen Ermenilerin Göç Güzergâhları / 154
- Harita 13: Mart 1916'ta Osmanlı ve Rus Birliklerinin Durumu / 156
- Harita 14: 1916 Sykes-Picot Antlaşması'na Göre Taksim Edilen Bölgeler / 157
- Harita 15: 1918'de Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Askeri Sorumluluk Sahası / 181
- Harita 16: Wilson'un Teklifine Göre Tasarlanan Ermenistan'ın Sınırları (1920) / 188

GRAFİKLER DİZİNİ

- Grafik 1: 1906/1907 Osmanlı Nüfus Grafiği / 23
- Grafik 2: 1913 Erzurum Vilayeti Nüfus Grafiği / 23
- Grafik 3: 1914 Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri Nüfus Grafiği / 24
- Grafik 4: Ermeni Patrikhanesinin 1912 Tarihli Nüfus İstatistikini / 26
- Grafik 5: Justin McCarthy'nin 1912 Tarihli Nüfus İstatistikini Gösteren Grafik / 27
- Grafik 6: II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Mebusan Meclisinde Osmanlı
Unsurlarının Dağılımı / 51
- Grafik 7: Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinden Üç Dönem Osmanlı Mebusan Meclisine
Seçilen Mebusların Dağılımı / 53
- Grafik 8: Anadolu Coğrafyasında Yaşayan Ermenilerin Göç Ettiği Ülkeler ve
Sayılarını Gösteren Grafik / 210
- Grafik 9: Ermeni Müellif Narine Nuşervanyan'ın Tespitine Göre Anadolu Coğrafyasından
Göç Eden Ermenileri Gösteren Grafik (1919-1936) / 212

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

- Fotoğraf 1: Ermeni Gönüllü Birliklerinde Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan),
Heço ve Dro / 129
- Fotoğraf 2: Ermeni Gönüllü Birlikleri Kumandanları: Keri, Vardan ve Hamazasp / 130

ÖN SÖZ

Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920) adlı bu çalışma, doktora tezi olarak danışmanım Sn.Prof.Dr. Nejla Günay tarafından bana önerildiği zaman konjonktürel anlamda Ermeni-Kürt ilişkilerini çalışıp çalışmama konusunda tereddütler yaşamıştım. Fakat hocamın teşviki ve desteği sayesinde tereddütlerim giderildi ve konunun çalışılması gerektiğine inanarak çalışmalara başladım. Fakat bu hiç de kolay olmadı. Çünkü literatürün yanı sıra konuyla ilgili arşiv belgeleri ve Ermenice kaynakların varlığından kaynaklı kendime sürekli “ben bunları nasıl bir araya getireceğim?” sorusunu sordum. Ancak bir yıl boyunca yaptığım literatür okuması, arşiv belgelerinin transkript edilmesi ve Ermenice kaynaklarının tercüme edilmesiyle birlikte “sorunun” cevabı da ortaya çıkmaya başladı. İncelediğim dokümanlardan aldığım cevapları danışmanımın değerli tavsiyeleriyle şekillendirdikten sonra çalışmayı kaleme almaya başladım.

Ünlü Fransız feminist filozof Simon de Beauvoir der ki, “Yaptığım şey benimdir, gelgelelim o da yaptıktan sonra ayrılır benden, benim olmaktan kurtulur.”¹ Diğer bir deyişle bu aşkın olma hali; evet, yaptığım şey kaleme aldığım süreçte benimdi. Fakat artık kurtuldu benden ve bilim dünyasının bir parçası oldu. Elbette bu yalnız başına olmadı. Başta Sayın Prof.Dr. Nejla Günay'a desteği ve bölge terimi katkısından dolayı teşekkür ederim. Aynı zamanda Prof.Dr. Mehmet Şahingöz ve çalışma süresi boyunca desteğini benden esirgemeyen sevgili arkadaşlarıma da minnettarım. Bunların yanı sıra ATASE Arşivi Hizmete Sunum Kısmı, ATASE Kütüphanesi ile Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinin değerli çalışanlarına ayrıca müteşekkirim.

Ve tabii ki en değerli varlığım ailem. Bana samimi bir sevgi ortamı sağlayarak eğitim yolculuğum boyunca maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen ve her koşulda yanımda olan Annem Zeynep Çaykırın ve Babam Tahsin Çaykırın ile bütün Çaykırın ailesine minnetimi sunarım. İyi ki varsınız.

Dr. Güzin Çaykırın
Ankara 2021

¹ Simon de Beauvoir, *Denemeler*, (Çev. Asım Bezirci), Palme Yayınları, İstanbul, 1984, s. 20.